

Kulhánková, Markéta

Το άμυαλο γήρας στη βυζαντινή και πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία

Neograeca Bohemica. 2014, vol. 14, iss. [1], pp. [41]-49

ISBN 978-80-260-7966-8

ISSN 1803-6414

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142071>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Το άμυαλο γήρας στη βυζαντινή και πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία

Markéta Kulhánková

Πρόσφατα προσφέρθηκαν στο κοινό δύο καινούργιες εκδόσεις του πρώιμου νεοελληνικού ποιήματος γνωστού με τον παραδοσιακό τίτλο *Περί γέροντος να μη πάρει κορίτσι* – του Γιώργου Δανέζη¹ και του Arnold van Gemert (με τον τίτλο *Η κακοπαντρεμένη που αντικατοπτρίζει καλύτερα το περιεχόμενο του έργου*).² Το ποίημα γράφηκε κατά πάσα πιθανότητα στα πρώτα χρόνια του 16^{ου} αιώνα (σίγουρα πριν το 1525³) και περιγράφει σε περίπου 200 στίχους τις συζυγικές ταλαιπωρίες μιας νέας γυναίκας που παντρεύτηκε ένα γέρο άντρα. Ο στόχος του έργου είναι να διασκεδάσει, αλλά και να διδάξει, δηλαδή να αποτρέψει τα κορίτσια από μια λάθος απόφαση.

Και οι δύο σύγχρονες εκδόσεις συνοδεύονται από αναλυτικές εισαγωγές, των οποίων η επιχειρηματολογία και οι απόψεις για τη γέννηση του έργου διαφέρουν σε αρκετά σημεία: ενώ ο Γιώργος Δανέζης πιστεύει στην επτανησιακή προέλευση του ποιήματος,⁴ ο Arnold van Gemert υποστηρίζει ότι γράφηκε στην Κρήτη, και μάλιστα από γυναίκα.⁵ Ωστόσο, μία από τις απόψεις ως προς τις οποίες συμφωνούν απόλυτα και οι δύο εκδότες, είναι το ότι θεματολογικά πρόκειται για μια «ρήξη με τη μεσαιωνική ελληνική παράδοση»⁶ και ένα «σημάδι πως άλλαξαν οι καιροί»,⁷ αφού

---

1 Danezis (2002).

2 Gemert (2010).

3 Οπ.π., 15–16.

4 Danezis (2002: 440).

5 Gemert (2010: 14–16, 22–25).

6 Danezis (2002: 435).

7 Gemert (2010: 47).

Το άρθρο αυτό βασίζεται στην ανακοίνωσή μου στο συνέδριο *Neograeca Medii Aevi VII* που διεξήχθη το Νοέμβριο 2012 στο Ηράκλειο. Ευχαριστώ θερμά την Carolina Cupane που έστρεψε την προσοχή μου στο ποίημα της *Κακοπαντρεμένης*, και τους Arnold van Gemert, Florin Leonte και Νικόλαο Ζάγκλα οι οποίοι με τις παρατηρήσεις και τις παραπομπές τους βοήθησαν σημαντικά στη διαμόρφωση της παρούσας μελέτης.

και οι δύο ισχυρίζονται ότι το μοτίβο του «άνισου γάμου» και η έλλειψη σεβασμού προς το γήρας απουσιάζουν σχεδόν παντελώς από τη βυζαντινή γραμματεία, ενώ οι «σποραδικές εξαιρέσεις ... επιβεβαιώνουν τον κανόνα»⁸.

«Μεσαιωνική» και «μοντέρνα» προσέγγιση του γήρατος

Η πεποίθηση πως ο μεσαιώνας σεβόταν και δεν γελοιοποιούσε το γήρας είναι γενικότερα αποδεκτή όχι μόνο για την ελληνική,⁹ αλλά και τη δυτικοευρωπαϊκή κοινωνία και λογοτεχνία. Ο Manfred Welti μετά από μια λεπτομερή ανάλυση λατινικών κειμένων του μεσαιώνα και της πρώιμης νέας εποχής συμπεραίνει ότι η αλλαγή της γενικής στάσης προς το γήρας από μια κατά κύριο λόγο θετική σε μια κατά κύριο λόγο αρνητική λαμβάνει χώρα κατά το τέλος του 15ου αιώνα και συμπίπτει λίγο-πολύ με το τέλος του μεσαιώνα και την αρχή της νέας εποχής.¹⁰ Αναφορικά με το μοτίβο του ερωτευμένου γέρου ή γριάς εντοπίζουμε ωστόσο την έλλειψη σεβασμού προς το γήρας στη δυτικοευρωπαϊκή λογοτεχνία ήδη από το 14ο αιώνα. Χαρακτηριστικό και μάλλον το πιο δημοφιλές παράδειγμα της χρήσης αυτού του μοτίβου αποτελεί το έργο *Μωρίας εγκώμιον* του Έρασμου από το Ρότερνταμ· η *Κακοπαντρεμένη* μπορεί να ενταχθεί σε αυτή ακριβώς την παράδοση.¹¹

Στις βυζαντινές πηγές αναμφισβήτητα επικρατεί ο σεβασμός προς το γήρας. Η εικόνα μάλιστα του σοφού γέρου παρουσιάζεται ως ένας σημαντικός κοινός τόπος της βυζαντινής λογοτεχνίας.¹² Στους πρώτους αιώνες του Βυζαντίου μπορεί να εμφανίζονται κάποιες κριτικές αντιλήψεις περί του γήρατος, όπως μαρτυρεί π.χ. ο γνωστός στίχος της Κασίας «Μισῶ γέροντα παίζοντα μετὰ νέων»,¹³ δεν αποτελούν όμως παρά μόνο σποραδικές εξαιρέσεις. Από το 12^ο αιώνα και πέρα όμως φαίνεται ότι η κατάσταση αλλάζει ριζικά αν και ίσως, τουλάχιστον στην αρχή, όχι τόσο

8 Danezis (2002: 436).

9 Για την αντίληψη των γηρατειών στις βυζαντινές πηγές βλ. Talbot (1986).

10 Welti (1987: 25): «Umbruch der Werte, der gegen das Ende des 15. Jhs. erfolgte und der ungefähr mit der alten Zeitwende vom Mittelalter zur Neuzeit zusammenfällt. Es ist der Umbruch von einer vorwiegend positiven Auffassung des Alters zu einer vorwiegend – wenn auch wiederum keineswegs ausschliesslich – negativen.» Η μεγάλη διάδοση του εν λόγω μοτίβου κατά το 16ο αιώνα παρατηρείται και από: Frenzel (1995: 1–11), s.v. Alte, Der verliebte. Η Frenzel όμως αναφέρει και τη διήγηση στα μεσο-ανωγερμανικά για τον Αριστοτέλη και τη Φυλλίδα του 13ου αιώνα της οποίας η θεματολογία πλησιάζει στο δικό μας θέμα. Πρβλ. και: Coupe (1967).

11 Πρβλ. Gemert (2010: 10–14) και Danezis (2002: passim).

12 Πρβλ. πολυάριθμα παραδείγματα στην αγιολογία και μοναστική λογοτεχνία, το ιδανικό του puer senex, βλ. Pratsch (2005: 88–89)· αλλά και την ιστοριογραφία, βλ. Talbot (1986: 270–274).

13 Έκδ. Krumbacher (1897).

χτυπητά.¹⁴ Όπως θα δείξουμε, η διακωμώδηση των γηρατειών, η έλλειψη σεβασμού προς αυτά και συγκεκριμένα το μοτίβο του αρνητικά εκλαμβανόμενου ερωτικού συνδυασμού ηλικιωμένου και νεαρού προσώπου δεν απουσιάζει από τη βυζαντινή λογοτεχνία, τουλάχιστον από το 12^ο αιώνα, και ότι επομένως δεν μπορούμε στην περίπτωση της *Κακοπαντρεμένης* να μιλάμε για μια πραγματική ρήξη με τη μεσαιωνική παράδοση. Θα επικεντρώσω το ενδιαφέρον μου στα κείμενα της εποχής των Κομνηνών, γνωστή για τις νεωτεριστικές τάσεις της. Πιστεύω ότι σε αυτούς τους νεωτερισμούς μπορούμε να εντάξουμε και το συγκεκριμένο μοτίβο. Θα αναφέρω και κάποια παραδείγματα από την Παλαιολόγεια εποχή τα οποία μπορούμε να τα θεωρήσουμε συνέχεια των εξελίξεων του 12^{ου} αιώνα.

Άνισος γάμος

Μερικές παραλληλίες μεταξύ της *Κακοπαντρεμένης* και κειμένων της βυζαντινής λογοτεχνίας έχουν ήδη σχολιαστεί. Πρόσφατα η Carolina Cupane υπέδειξε την παρουσία του μοτίβου του γέροντα ο οποίος παντρεύτηκε μια νεαρή γυναίκα σε μια σειρά από 16 επιγράμματα του Μαγγανείου Προδρόμου με τίτλο *Στίχοι εις γέροντα λαβόντα νέαν γυναίκα*.¹⁵ Το κύριο θέμα είναι το ίδιο με το θέμα της *Κακοπαντρεμένης*, τούτέστιν ο γάμος μεγάλου σε ηλικία άνδρα με μια νεαρή γυναίκα. Αν και η ατμόσφαιρα των ποιημάτων διαφέρει αρκετά, καθώς ο κύριος στόχος του Μαγγανείου Προδρόμου είναι η γελοιοποίηση του γέροντα και ως εκ τούτου συγκεντρώνεται ουσιαστικά μόνο στην ερωτική πλευρά της σχέσης, ενώ η *Κακοπαντρεμένη* απευθύνεται σε νέες γυναίκες και ο στόχος της είναι διδακτικός, βρίσκουμε στα ποιήματα του Μαγγανείου Προδρόμου τουλάχιστον δύο στοιχεία τα οποία ο Γιώργος Δανέζης αποδίδει αποκλειστικά στο νεοελληνικό ποίημα και αποκλείει την εμφάνισή τους στη βυζαντινή λογοτεχνία: την παρουσίαση της σεξουαλικότητας και τη διακωμώδηση των γερόντων.¹⁶

Κοντά στη θεματολογία του νεοελληνικού ποιήματος βρίσκονται επίσης δύο γνήσια έργα του Θεοδώρου Προδρόμου: το ποίημα *Κατά φιλοπόρνου γραός*¹⁷ και ο πεζός διάλογος *Αμάραντος, ἢ Γέροντος ἔρωτες*.¹⁸ Στον τελευταίο ο Αμάραντος περιγράφει το

14 Το μοτίβο του σοφού γέροντα δεν χάνεται όμως φυσικά ποτέ από την ελληνική λογοτεχνία (πρβλ. τον Σπανέα ως ένα παράδειγμα της υστεροβυζαντινής εποχής, ή τον Ερωτόκριτο για τη μεταγενέστερη λογοτεχνία).

15 Βλ. Cupane (2010: 101–102). Έκδ. Miller (1883: 58–63).

16 Danezis (2002: 436–437).

17 Έκδ. Miller (1857: 306–308). Πρβλ. και τη σχετική μελέτη του Marciniak (forthcoming).

18 Έκδ. La Porte-Du Theil (1810: 105–128). Καινούργιες κριτικές εκδόσεις και ιταλική μετάφραση και των τριών εν λόγω έργων του Προδρόμου ετοίμασε στο πλαίσιο της ανέκδοτης ακόμα διατριβής του ο Migliorini (2010).

γάμο του ογδοντάρη Στρατοκλή με ένα νεαρό κορίτσι ονόματι Μύριλλα. Ο λόγος για τον οποίο η οικογένεια της νύφης δέχτηκε τον ηλικιωμένο γαμπρό είναι τα χρήματα, δηλαδή το **αντίπρικο** της Κακοπαντρεμένης.¹⁹ Ιδιαίτερη έμφαση δίνει ο συγγραφέας στο αταίριαστο του ζευγαριού – που είναι και ένα από τα σημαντικότερα μοτίβα της Κακοπαντρεμένης. Ο Πρόδρομος μάλιστα αναφέρει πώς επιχείρησε ο Στρατοκλής να αποκρύψει την ηλικία του:

*- Παπαί τοῦ ἀκούσματος. Στρατοκλῆς ἄρτι νυμφίος, ὁ Ἰαπετός, ὁ τριγέρων, ὁ κορυζῶν, τῆς πολιᾶς, καί τῆς λήμης, καί τῆς ῥυτίδος, ὁ κρονόλῃρος ἐξελάθετο;
- Οὐκ. ἀλλ' ἐβάψατο μὲν τὴν κόμην, καὶ καλαμίσκους περιελίξας ἐνέπλεξεν.
ἐπέσωρε δὲ φυκίῳ τὴν παρεῖαν καὶ τὸν μείρακα, ὡς οἷός τε ἦν, ἐσοφίσατο.²⁰*

Λίγο παρακάτω αναπτύσσει το θέμα περιγράφοντας το περίεργο παρουσιαστικό του γέροντα δίπλα στο κορίτσι, συγκρίνοντας το θέαμα με το γάμο του Ηφαίστου με την Αφροδίτη. Στον διάλογο εμφανίζεται επίσης η παρομοίωση ενός τέτοιου γάμου με θάνατο,²¹ ένα στοιχείο το οποίο αναπτύσσεται και στην Κακοπαντρεμένη.²²

Το ποίημα Κατὰ φιλοπόρνου γραδός πάλι αναφέρεται στο θέμα του κοινωνικά μη αποδεκτού ερωτικού πάθους ανθρώπων προχωρημένης ηλικίας, αυτή τη φορά όμως αναφέρεται στο γυναικείο φύλο. Περιγράφει την αποκρουστική εμφάνιση και τις ερωτικές προσπάθειες της γριάς που μάχεται να ξεγελάσει τη φύση, επιθυμεί να δείχνει νέα και ελκυστική και αναζητά επίμονα νεαρούς εραστές. Οι ερωτοτροπίες της ηλικιωμένης φιλόπορνης θυμίζουν πάλι έντονα τις ανεπιτυχείς νυχτερινές δραστηριότητες του γέρο γαμπρού στην Κακοπαντρεμένη.²³

Παρόμοια παραδείγματα, συχνά αναμφισβήτητα επηρεασμένα από το έργο του Προδρόμου, μας προσφέρει ο μαθητής του Νικήτας Ευγενειανός στο μυθιστόρημά του. Στο 3^ο κεφάλαιο παραθέτει μια λεκτική επίθεση ενάντια σε μια γερασμένη και ερωτόπαθη γυναίκα:

*Φιλείς τὸν ἀνδρόθηλυ, ὡς ἡκηκόειν,
μαινάς, σοβάς, τάλαινα, πρέσβα παρθένε.²⁴*

19 La Porte-Du Theil (1810: 120).

20 Οπ.π., 116.

21 Οπ.π., 122.

22 Gemert (2010: 62), στ. 177–178.

23 Gemert (2010: 36), στ. 49–56, πρβλ. επίσης παρόμοιες περιγραφές στον Αμάραντο, La Porte-Du Theil (1810: 121).

24 Έκδ. Conca (1990), III, στ. 208–209 και παρόμοια μέχρι τον στ. 215.

Στο 5^ο κεφάλαιο περιγράφει την αποκρουστική εμφάνιση της γριάς Χρυσίλλας,²⁵ και στο 7^ο κεφάλαιο περιγράφει τον γελοίο βακχικό χορό της ηλικιωμένης Βαρυλλίδας.²⁶

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι οι γκροτέσκες αναπαραστάσεις αυτού του τύπου, οι οποίες απεικονίζουν κατ' αυτόν τον τρόπο τα γεροντικά σώματα και κατ' επέκταση ανατρέπουν τα συνήθη κοινωνικά δεδομένα, πλησιάζουν την έννοια του καρναβαλίστικου στοιχείου της λαϊκής κουλτούρας και του γκροτέσκου σώματος, όπως την αναπτύσσει ο Μ. Bakhtin.²⁷

Ένας από τους πιο πιστούς θαυμαστές και μιμητές του έργου του Θεοδώρου Προδρόμου στην Παλαιολόγεια εποχή υπήρξε ο Μανουήλ Φιλής (περίπου 1275–1345), δεν εκπλήσσει λοιπόν ιδιαίτερα το γεγονός ότι στα ποιήματα του Φιλής εμφανίζονται και απηχήσεις του συγκεκριμένου μοτίβου. Το ποίημα F191²⁸ είναι μια ειρωνική προσφώνηση προς τον «μέγαν έκκλησιάρχη τὸν Πεπαγωμένον», όπου ο τελευταίος στίχος «ἐπιτρέπων γέρουσιν ἄκμαϊον γάμον» αποτελεί κορύφωμα των αντιθέσεων στις οποίες χτίζεται ὄλο το ποίημα. Στο ποίημα F208²⁹ ο Φιλής επεξεργάζεται ακριβώς το θέμα του «άνισου γάμου», ξεπερνώντας στις νατουραλιστικές και αηδιαστικές περιγραφές των ερωτικών προσπαθειῶν ὄχι μόνο κατὰ πολὺ τὴν Κακοπαντρεμένη, ἀλλὰ και τὸν Μαγγάνειο Πρόδρομο:

*Ἔρωσ μὲν οὖν προὔκυπτεν ἀφροδισίων
Ἄνδρὶ τε σαπρῶ καὶ γυναικὶ συζύγω·*

...

*Οἶψ με συνώκισεν οἰκτρῶ λειψάνω
Λαθῶν ὁ πατήρ! μὴ γὰρ ἠγνόει τάχα
Τοσοῦτο κακὸν εἰσφθαρὲν τῇ φιλτάτῃ.³⁰*

Περαιτέρω διακωμώδηση γερόντων

Ένα ἄλλο ποίημα του Θεοδώρου Προδρόμου, το Κατὰ μακρογενεῖου γέροντος³¹ δεν επεξεργάζεται κάποιο ερωτικό θέμα, ἀλλὰ μας προσφέρει ἕνα οφθαλμοφανές

25 Οπ.π., ν, στ. 80–85. Για την εξάρτηση της παρουσίας του εν λόγω μοτίβου στον Ευγενιανό από το έργο του Προδρόμου πρβλ. και Marciniak (forthcoming).

26 Έκδ. Conca (1990), vii, στ. 247f., ειδ. στ. 280–289.

27 Βλ. Bakhtin (1984: 24–30), πρβλ. και Danezis (2002: 437), για την Κακοπαντρεμένη.

28 Έκδ. Miller (1855: 357).

29 Οπ.π., 371–376.

30 Οπ.π., στ. 8–9, 66–68. Αξίζει να αναφέρουμε παρεμπιπτόντως ότι σε αυτό το ποίημα ο Φιλής κάνει χρήση της παροιμίας περί «παίζοντος γέρου» (στ. 2), όπως και της εικόνας του «τραχυπώγωνος τράγου» (στ. 39). Και τις δύο μοτιβικές λεπτομέρειες τις συναντάμε και σε άλλα κείμενα που αναφέρουμε στην παρούσα μελέτη.

31 Έκδ. Boissonade (1832: 430–435).

παράδειγμα του ότι ήδη στο μεσαιώνα ο συνδυασμός γήρατος – σοφίας δεν ήταν πάντα δεδομένος:

*Πλανᾶς σεαυτὸν, καὶ ματαιάζεις, γέρον,
τὴν ἀδρότητα τῆς μακρᾶς γενειάδος
εἶναι νομίζων δεῖγμα φιλοσοφίας.³²*

Το ποίημα σατιρίζει ένα γέροντα που καμαρώνει τη μακριά γενειάδα του νομίζοντας ότι με αυτήν υπογραμμίζει τη σοφία του. Κι εδώ βρίσκουμε μια μοτιβική λεπτομέρεια αντίστοιχη με το ποίημα της *Κακοπαντρεμένης*,³³ την παρομοίωση του γέροντα με ένα βρομερό τράγο.³⁴ Μια μεταφορά βασισμένη στην ίδια εικόνα αναπτύσσει και ο Μαγγάνειος Πρόδρομος σε ένα από τα προαναφερθέντα επιγράμματά του,³⁵ ενώ χρήση της ίδιας παρομοίωσης κάνει και ο Μανουήλ Φιλής στο ποίημα F208 (στ. 39).

Ας αναφέρουμε επίσης μερικά παραδείγματα τέτοιου είδους από κείμενα της Παλαιολόγιας εποχής: Ο Θεοδώρος Β' Δούκας Λάσκαρις (1222–1258) στην *Κωμωδία εἰς τὸν βασιυῖλον αὐτοῦ κάκιστον καὶ χείριστον ὄντα*³⁶ αναφέρει πώς ο αξιοκατάκριτος εκείνος παιδαγωγός με τη βοήθεια της γεροντικής εμφάνισής του ξεγελοῦσε τον κόσμο προσποιούμενος τη σοφία. Περιφρονητικές εκφράσεις περί γερόντων εμφανίζονται και σε αλληγορικά διδακτικά έργα, όπως είναι ο *Πωρικόλογος*.³⁷ Επιπλέον, ο αφηγητής του *Μάζαρι* (αρχές του 15^{ου} αιώνα) εκφράζεται αρκετές φορές χωρίς σεβασμό για ακρατεῖς και άμυαλους γέροντες, π.χ.:

Ἄλλ' ἐὰν ὁ Ἰαπετὸς ἀοιδὸς ὁ θλιτομάμας καὶ θεκκεσέληνος φιλοζωοῖ καὶ ἀπᾶραι πρὸς ἄδου οὐ θούλεται, ἀλλ' ἔτι φιλεῖ διατρίβειν ἐν Σπάρτῃ ἐφ' ἑορταῖς τε καὶ πανηγύρεσι καὶ ἄλλοις τισὶ συμποσίοις Διονυσιακοῖς, πρὸς τίνα ἄλλον ἐγχειρίσαι κελεύεις τὰ γεγραμμένα;³⁸

Ἄμυαλο γήρας στην ιστοριογραφία

Στην ιστοριογραφία παραλλαγές του μοτίβου μας εξυπηρετούν συχνά τους πολιτικούς στόχους του συγγραφέα ή του δρώντος προσώπου. Το πιο ενδιαφέρον ίσως σε σχέση με το δικό μας θέμα είναι ένα χωρίο της *Χρονικής διήγησης του Νικήτα*

32 Boissonade (1832: 432), στ. 30–32.

33 Gemert (2010: 58), στ. 137–141.

34 Boissonade (1832: 430, 434), στ. 4 και 74–75.

35 Miller (1883: 61), αρ. IX.

36 Έκδ. Tartaglia (1992: 22), κεφ. 7.

37 Έκδ. Winterwerb (1992), redactio B, στ. 75–77.

38 Έκδ. Barry et al. (1975), 74.7–11, πρβλ. και αλλού, π.χ. 44.7, 46.24–25.

Χωνιάτη στο οποίο ο γερασμένος Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός γελοιοποιείται για το γάμο του με ένα κορίτσι μόλις 11 χρονών:

*οϊκτρῶς ἀρμόζεται Ἀνδρονίκῳ πρὸς συμβίωσιν Ἄννα [...] καὶ οὐκ ἤσχυνετο Κρονίων ἀπόζων ἀνεψιοῦ γυναικὶ μιλοπαρήῳ καὶ τρυφερᾷ καὶ μήπω τὸ ἐνδέκατον ἔτος ἐξηγνυκίᾳ μέλλων ἀθεμίτως συγκατακλίνεσθαι καὶ παραγκαλίζεσθαι ὁ πέπων τὴν ὀμφακίζουσαν, ὁ ὑπέρωρος τὴν ἡλικίαν τὴν ὀρθοτίθιον νεάνιδα, ὁ ῥικνὸς καὶ χαλαρὸς τὴν ῥοδοδάκτυλον καὶ δρόσον ἔρωτος στάζουσαν.*³⁹

Και πάλι η Παλαιολόγεια εποχή μάς προσφέρει περαιτέρω παραδείγματα τέτοιου είδους. Στη Ρωμαϊκή ιστορία του Νικηφόρου Γρηγορά (1295–1360) ο νεαρός Ανδρόνικος Γ' παρουσιάζεται να εκφράζεται περιφρονητικά για τον παππού του, τον 67χρονο Ανδρόνικο Β', ο οποίος, κατά τη γνώμη του εγγονού του, βασίλευσε πια για περισσότερα χρόνια από όσο θα έπρεπε, και γι' αυτό το λόγο έγινε νωθρός και αδιάφορος.⁴⁰ Παρόμοια χωρία στα οποία θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε το μοτίβο του αταίριαστου συνδυασμού γήρατος και εξουσίας εμφανίζονται στο έργο *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* του Γεωργίου Παχυμέρη (1242–1310).⁴¹

Ὡς ένα μικρό παράρτημα ας αναφερθεῖ και μια ἄλλη περίπτωση που σχετίζεται με το θέμα μας: τα παράπονα ἀπὸ τους ἴδιους τους συγγραφεῖς για τις δυσκολίες και ασθένειες των δικῶν τους γηρατειῶν, ὅπως π.χ. στις ἐπιστολές του πατριάρχη Νικολάου Μυστικῆ ἀπὸ τις ἀρχές του 10^{ου} αἰῶνα, στο ἱστορικό ἔργο του Γεωργίου Σφραντζή (μέσα του 15^{ου} αἰ.),⁴² ἢ στα ποιήματα του Μαγγανείου Προδρόμου.⁴³ Τέτοια παράπονα δεν αποτελοῦν καμιά ἐξαιρεση στη βυζαντινὴ γραμματεία και ἀνάγονται ἴσως και στο γεγονός ὅτι οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι ἀνήκαν σε ἐκεῖνα τα στρώματα βυζαντινῆς κοινωνίας, μέλη των οποίων υπερέβαιναν κατὰ πολὺ το μέσο ὄρο ζωῆς στο Βυζάντιο.⁴⁴

Συμπέρασμα

Ἐλπίζω ὅτι τα παραπάνω παραδείγματα αποτελοῦν μια ικανοποιητικὴ ἀπόδειξη του ὅτι η διακωμώδηση του γήρατος και το θέμα του ἀνισου γάμου δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ἐλληνικὴ λογοτεχνία στις ἀρχές του 16^{ου} αἰῶνα και ὅτι οἱ προγενέστερες εμφανίσεις και παραλλαγές του εἶναι τόσο πολυάριθμες που δεν μπορούμε

39 Ἐκδ. Dieten (1975: 275–276).

40 Ἐκδ. Bekker – Schopen (1829: 399–400), πρβλ. και Talbot (1986: 270).

41 Βλ. Failler (1984: 389), IV, 21, ἢ και Bekker (1835: 298), L, 4, 9.

42 Πρβλ. Talbot (1986: 274–275).

43 Ἐκδ. Bernardinello (1972), π.χ. I. 15–24, II. 20–30, XI. και passim.

44 Talbot (1986: 269). Για το θέμα των δυσκολιών των γερατειῶν στη βυζαντινὴ λογοτεχνία βλ. αναλυτικά: Papadopulu (2005).

να τις θεωρήσουμε σποραδικές εξαιρέσεις. Αυτό δε σημαίνει όμως αναγκαστικά ότι μελετητές, όπως ο Manfred Welti, κάνουν λάθος όταν μιλούν για μια κατά κύριο λόγο θετική στάση του μεσαίωνα προς το γήρας. Αντίθετα, κατά τη γνώμη μου, μπορεί να θεωρηθεί ως μια από τις αποδείξεις του ότι και στη βυζαντινή λογοτεχνία υπήρχε μια εξέλιξη με κατεύθυνση προς τη νέα εποχή.

Η επανειλημμένη χρήση του συγκεκριμένου μοτίβου στη λογοτεχνία της εποχής των Κομνηνών παρουσιάζεται ως ένα οργανικό στοιχείο των προδρομικών και νεωτεριστικών τάσεων της περιόδου, στις οποίες ανήκει και η αναγέννηση της σάτιρας ή του ενδιαφέροντος για το αρχαίο δράμα, η εισαγωγή πλασματικών στοιχείων, ή τα πειράματα με την ομιλούμενη γλώσσα στη λογοτεχνία. Ας θυμηθούμε ότι ο κυριότερος εκπρόσωπος όλων εκείνων των νεωτεριστικών τάσεων είναι ο Θεόδωρος Πρόδρομος, το όνομα του οποίου άλλωστε αναφέρθηκε περισσότερες φορές και σε σχέση με το εν λόγω μοτίβο.

Το θέμα της εξέλιξης της στάσης προς το γήρας στη λογοτεχνία της Παλαιολόγειας εποχής θα άξιζε μια πιο λεπτομερειακή ανάλυση – εδώ προσφέρθηκαν μόνο μερικά, λίγο πολύ τυχαία επιλεγμένα παραδείγματα που όμως νομίζω αρκούν για το συμπέρασμα ότι στην εποχή εκείνη η τάση συνεχίζεται.

Χωρίς να αμφισβητούμε την κατάταξη του ποιήματος της *Κακοπαντρεμένης* στη δυτικοευρωπαϊκή παράδοση και κατ' επέκταση στη νεοελληνική παρά στη βυζαντινή λογοτεχνία, οι εμφανίσεις και οι διάφορες παραλλαγές αυτού του μοτίβου μάς δείχνουν νομίζω ξεκάθαρα τις σταδιακές αλλαγές νοοτροπίας που συμβαίνουν στη βυζαντινή λογοτεχνία ήδη από το 12^ο αιώνα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση οι αλλαγές εκφράζονται με τη διαφορετική προσέγγιση μερικών θεμάτων (του γήρατος), τη χρήση νέων μοτίβων (άνισος γάμος), καθώς και των στοιχείων λαϊκής κουλτούρας (καρναβαλιστικά στοιχεία) μαρτυρώντας για μια ακόμη φορά ότι η παραδοσιακή αντίληψη της μεσαιωνικής ελληνικής λογοτεχνίας ως ιδιαίτερα άκαμπτης είναι εντελώς αδικαιολόγητη.

Βιβλιογραφία

- Bakhtin, M. 1984. *Rabelais and his world*. Bloomington.
- Barry, J. N. et al. (ed.) 1975. *Mazaris' Journey to Hades: or, Interviews with dead men about certain officials of the imperial court*. Buffalo.
- Bekker, I. (ed.) 1835. *Georgii Pachymeris de Michaelae et Andronico Palaeologis libri tredecim* II. Bonn.
- Bekker, I. – Schopen, L. (ed.) 1829. *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae* I. Bonn.
- Bernardinello, S. (ed.) 1972. *Theodori Prodromi de Manganis*. Padova.
- Boissonade, J. Fr. (ed.) 1832. *Anecdota Graeca* IV. Paris.
- Conca, G. (ed.) 1990. *Nicetas Eugenianus, De Drosillae et Chariclis amoribus*. Amsterdam.
- Coupe, W. A. 1967. Ungleiche Liebe – A Sixteenth-century topos. *The Modern Language Review* 62, 661–671.
- Cupane, C. 2010. Jenseits des Schattens der Alten. In A. Rhoby – E. Schiffer (eds.), *Imitatio – aemulatio – variatio*. Wien, 93–102.

- Danezis, G. 2002. *Senex amans: To dimodes piima gia ton gero ke to koritsi (Peri gerondos)*. In P. Agapitos – M. Pieris (eds.), *T' adonin kinon pu glyka thlivate. Praktika tu 4u diethnis synedriu Neograeca Medii Aevi*. Iraklio, 427–454. [Δανέζης, Γ. 2002. *Senex amans: Το δημώδες ποίημα για τον γέρο και το κορίτσι (Περί γέροντος)*. Στο Π. Αγαπητός – Μ. Πιερίδης (επιμ.), *T' αδόνιν κείνον που γλυκά θλιβᾶται. Πρακτικά του 4ου διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*. Ηράκλειο, 427–454.]
- Dieten, J. van (ed.) 1975. *Nicetae Choniatae historia*. Berlin.
- Failler, A. (ed.) 1984. *Georges Pachymérés, Relations historiques II*. Paris.
- Frenzel, E. 1995. *Motive der Weltliteratur*. Stuttgart 1995.
- Gemert, A. van (ed.) 2010. *I kakopandremeni*. Thessaloniki. [Η κακοπαντρεμένη. Θεσσαλονίκη.]
- Krumbacher, K. (ed.) 1897. *Kasia. Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosoph.-phil. und hist. Kl. 3.1, 357–368*.
- La Porte-Du Theil, F. J. G. 1810. Notice d'un manuscrit de la bibliothèque du Vatican, côté cccv, parmi les manuscrits Grecs. *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et d'autres bibliothèques* 8.2, 105–128.
- Marciniak, P. (forthcoming). Prodrornos, Aristophanes and a lustful woman. A Byzantine satire by Theodore Prodrornos. *Byzantinoslavica* 73, 2015.
- Migliorini, T. 2010. *Gli scritti satirici in greco letterario di Teodoro Prodrorno: introduzione, edizione, traduzione, commento*. PhD Thesis.
- Miller, E. (ed.) 1855. *Manuelis Philae carmina I*. Paris.
- Miller, E. (ed.) 1857. *Manuelis Philae Carmina II*. Paris.
- Miller, E. (ed.) 1883. Poésies inédites de Théodore Prodrorne. *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 17, 58–63.
- Papadopulu, E. 2005. Peri tis ilikias ke tu giratos apo ti grammatia tu endekatu ke dodekату eona. *Symmeikta* 17, 131–198. [Παπαδοπούλου, Ε. 2005. *Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα. Συμμεικτά* 17, 131–198.]
- Pratsch, Th. 2005. *Der hagiographische Topos*. Berlin.
- Talbot, A. M. 1986. Old Age in Byzantium. *Byzantinische Zeitschrift* 77, 267–278.
- Tartaglia, L. (ed.) 1992. *Teodoro II Duca Lascari, Satira del Pedagogo*. Napoli.
- Welti, M. 1987. Das Altern im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 37, 1–31.
- Winterwerb, H. (ed.) 1992. *Porikologos: Einleitung, kritische Ausgabe aller Versionen, Übersetzung, Textvergleiche, Glossar, kurze Betrachtungen zu den fremdsprachlichen Versionen des Werks sowie zum Opsarologos*. Köln.

The Folly of Old Age in Byzantine and Early Modern Greek literature

This paper focuses on the folly of old age as a literary motif. It aims to demonstrate that the first appearance of the motif in Greek literature is not in the early 16th century vernacular poem *Peri gerondos na mi pari koritsi*, as is generally believed. To the contrary, the motif of foolish old people, often treated satirically, emerges in Byzantine literature from the twelfth century onwards. The paper places its initial focus on the theme of unequal marriage and then presents other ways of mocking older people in poetry and in satire. It also discusses the use of the same motif in Byzantine historiography. The overall conclusion is that the emergence of this motif, typical for European literature of the Renaissance and afterwards, does not constitute a rare exception, but plays a major part in the innovative tendencies of the Komnenian period.

Keywords

old age, satire, early Modern Greek Literature, Byzantine literature

